

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. В.В. Докучаєва

КОРОТЄЄВ Микола Анатолійович

УДК 331.101.1:338.43

**ФОРМУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ТРУДОВОГО
ПОТЕНЦІАЛУ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ**

Спеціальність 08.07.02 – економіка сільського господарства і АПК

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Харків – 2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Уманському державному аграрному університеті Міністерства аграрної політики України.

Науковий керівник: доктор економічних наук, професор, Заслужений працівник вищої школи України **ЗДОРОВЦОВ Олександр Іванович**,
Уманський державний аграрний університет, професор кафедри економіки

Офіційні опоненти: доктор економічних наук, професор **ЛОТОЦЬКИЙ Іван Іванович**,
Подільська державна аграрно-технічна академія, завідувач кафедри соціально-трудова відносин і статистики

кандидат економічних наук, професор **ГОРКАВИЙ Володимир Кузьмович**,
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва, завідувач кафедри статистики та економічного аналізу

Провідна установа: **Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки”**, відділ аграрної та соціальної політики, м. Київ

Захист відбудеться “___” _____ 2004р. о ___ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.803.01 Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва за адресою: 62483, м. Харків, п/в “Комуніст – 1”, навчальне містечко ХНАУ, корп. 1, к. 213.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва за адресою: 62483, м. Харків, п/в “Комуніст – 1”, навчальне містечко ХНАУ, корп. 1.

Автореферат розісланий “___” _____ 2004р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

А.В. Македонський

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У системі реформування аграрного сектора економіки для забезпечення його подальшого розвитку на засадах приватної власності на землю і майно, пріоритетного значення набуває проблема формування та ефективного використання трудового потенціалу – вирішального фактора сільськогосподарського виробництва.

Відтворення трудового потенціалу аграрного сектора економіки відбувається в умовах загострення демографічної кризи в сільській місцевості, яка проявляється у спаді народжуваності, наростанні передчасної смертності, поширенні депопуляційних процесів та скороченні тривалості життя населення. Це звужує природну основу його формування, погіршує якісні характеристики.

Кризові явища в економіці та викликаний ними спад обсягів виробництва, призвели до зменшення попиту на робочу силу, загострення відносин зайнятості, посилення процесів вивільнення працездатного населення, наростання офіційного і прихованого безробіття у сільській місцевості, зниження ефективності використання наявного трудового потенціалу.

Дослідженню різних аспектів проблеми формування та використання трудового потенціалу аграрного сектора економіки присвячено праці видатних вітчизняних та зарубіжних вчених-економістів: О.А. Бугуцького, І.К. Бондар, В.С. Дієсперова, В.К. Горкавого, О.І. Здоровцова, Г.І. Купалової, Е.М. Лібанової, В.Ф. Машенкова, В.І. Лишиленка, І.І. Лотоцького, І.І. Лукінова, С.І. Пирожкова, П.Т. Саблука, М.Ф. Самодурової, В.С. Стешенко, С.Г. Струмиліна, К.І. Якуби та інших. Разом з тим, окремі положення, що стосуються визначення впливу демографічних процесів на формування трудового потенціалу аграрного сектора економіки, особливо на регіональному рівні, залишаються недостатньо вивченими. Потребують дослідження сучасні особливості та визначення перспектив формування і підвищення ефективності використання трудового потенціалу пореформованих аграрних підприємств.

Все вищесказане обумовило вибір теми дисертаційної роботи та визначило її структурну побудову.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана у відповідності з тематикою науково-дослідних робіт Уманського державного аграрного університету „Адаптація організаційно-економічного механізму господарювання до соціально орієнтованих ринкових відносин в АПК” (номер державної реєстрації №0101U004493).

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є узагальнення і подальша розробка теоретико-методологічних та прикладних засад формування трудового потенціалу,

обґрунтування заходів щодо підвищення ефективності його використання в аграрному секторі економіки.

Досягнення поставленої мети обумовило постановку і вирішення наступних завдань:

- узагальнити теоретичні підходи до визначення соціально-економічного змісту категорії „трудовий потенціал”, його кількісних та якісних характеристик;
- дослідити особливості сучасних демографічних процесів в сільській місцевості і визначити їх вплив на формування населення та трудового потенціалу аграрного сектора;
- розкрити особливості зайнятості населення в сільській місцевості;
- проаналізувати тенденції формування і використання трудового потенціалу в аграрному секторі регіону;
- розробити прогноз чисельності сільського населення та його трудового потенціалу на період до 2010р.;
- обґрунтувати напрями зростання зайнятості і підвищення ефективності використання трудового потенціалу в аграрному секторі економіки.

Предметом дослідження виступають теоретичні, методологічні та практичні аспекти формування та використання трудового потенціалу аграрного сектора.

Об’єкт дослідження – сільське населення та трудовий потенціал аграрного сектора Черкаської області.

Методи дослідження. Теоретичною та методологічною основою досліджень слугують діалектичні закони пізнання економічних процесів, теоретичні положення сучасної економічної теорії, наукові розробки вітчизняних і зарубіжних вчених з питань формування та використання трудового потенціалу аграрного сектора, законодавчі та нормативно-правові акти.

У процесі досліджень використовувались наступні методи: абстрактно-логічний (при узагальненні теоретико-методологічних підходів стосовно визначення поняття трудового потенціалу, його кількісних і якісних характеристик та при формулюванні висновків), статистико-економічний (при аналізі процесів формування та використання трудового потенціалу аграрного сектора), анкетного опитування (при дослідженні зайнятості населення в особистих селянських господарствах та при визначенні причин прихованого безробіття в аграрних підприємствах), кореляційно-регресійного аналізу та демографічного прогнозування (при визначенні перспективної чисельності населення та трудового потенціалу в сільській місцевості Черкаської області), монографічний (при узагальненні передового досвіду аграрних підприємств регіону), графічний метод.

Інформаційною базою досліджень слугували дані Державного комітету статистики України, Черкаського обласного управління статистики, оперативна та річна звітність сільськогосподарських підприємств, розробки науково-дослідних установ, праці вчених-економістів тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному дослідженні сучасного стану і обґрунтуванні перспектив формування та підвищення ефективності використання трудового потенціалу аграрного сектора. Сутність наукової новизни основних результатів полягає у наступному:

- узагальнено та уточнено методологічні підходи до визначення кількісних та якісних характеристик трудового потенціалу аграрного сектора;
- визначено вплив демографічних факторів на формування чисельності сільського населення та його трудового потенціалу;
- досліджено особливості формування та використання трудового потенціалу у пореформованих аграрних підприємствах;
- вперше для умов регіону розроблено прогноз чисельності сільського населення та його трудового потенціалу на період до 2010 року;
- розраховано потребу і рівень забезпеченості сільськогосподарських підприємств Черкаської області робочою силою, в залежності від можливих варіантів економічного зростання;
- знайшло подальший розвиток обґрунтування основних напрямів підвищення ефективності використання працівників аграрних підприємств та забезпечення їх продуктивної зайнятості.

Практичне значення одержаних результатів. Результати розробленого прогнозу чисельності сільського населення та його трудового потенціалу передані Черкаській обласній державній адміністрації для використання при розробці стратегії соціального та економічного розвитку сільської місцевості області на період до 2010 року. Розроблена кореляційно–регресійна модель визначення впливу галузевої структури на сезонність використання робочої сили впроваджена у ФГ Агрофірма „Базис” Уманського району Черкаської області і використовується при розробці виробничих програм та визначенні товарної стратегії підприємства для прогнозування рівня зайнятості трудового потенціалу. Окремі теоретико-методологічні і прикладні положення, які стосуються формування та підвищення ефективності використання трудового потенціалу аграрного сектора економіки, впроваджено в навчальний процес Уманського державного аграрного університету при викладанні курсу “Економіка підприємства”.

Особистий внесок здобувача. Автором особисто проведено аналіз теоретичних підходів до визначення трудового потенціалу та його кількісних і якісних характеристик; досліджено перебіг демографічних процесів у сільській місцевості та функціонування ринку робочої сили; визначено особливості формування та використання трудового потенціалу аграрних підприємств; визначено перспективи формування сільського населення та його трудового потенціалу; розраховано потребу та рівень забезпеченості сільськогосподарських підприємств робочою силою в залежності від можливих варіантів економічного зростання аграрного сектора Черкаської області.

З опублікованих у співавторстві наукових праць, у дисертації використані лише розробки, які належать особисто автору. У спільних публікаціях: № 6 (у списку опублікованих праць) автору належить аналіз демографічної ситуації в сільській місцевості України; № 7 – автором здійснено збір та обробка інформації, аналіз процесів демографічного відтворення сільського населення в Черкаській області.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати досліджень доповідались і одержали позитивну оцінку на наукових і науково-практичних конференціях, які проводилися в Уманському державному аграрному університеті в 2000-2003 рр.; на міжнародних науково-практичних конференціях: “Проблеми економіки агропромислового комплексу і формування його кадрового потенціалу” (м. Харків, 2000р.), “Проблеми ефективного функціонування АПК в умовах нових форм власності та господарювання” (м. Харків, 2001р.), “Механізм господарювання і економічна динаміка в АПК” (м. Харків, 2001р.), “Механізм господарювання і проблеми економічного росту в агропромисловому комплексі України” (м. Луганськ, 2002р.).

Публікації. За темою досліджень опубліковано 9 наукових статей у фахових виданнях, з них 2 – у співавторстві, загальним обсягом 2,3 друк. арк.

Структура та обсяг дисертаційної роботи. Дисертаційна робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який налічує 153 найменування та додатків. Загальний обсяг дисертації 196 сторінок, у тому числі основного тексту – 152 сторінки. Дисертація містить 49 таблиць, 16 рисунків, 20 додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету та завдання дослідження, визначено предмет і об’єкт дослідження, висвітлено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, відображається їх апробація і особистий внесок здобувача.

У першому розділі „**Теоретико-методологічні засади формування та використання трудового потенціалу аграрного сектора економіки**” досліджується сутність трудового потенціалу, як соціально-економічної категорії, розглядаються методологічні підходи щодо визначення його якісних та кількісних характеристик.

Трудовий потенціал слід розуміти як сукупні трудові можливості (країни, галузі, території, підприємства, працівника), наявні нині й передбачувані на перспективу, що сформовані і формуються у певних виробничих відносинах і умовах відтворення.

Процес відтворення трудового потенціалу являє собою безперервне поновлення у нерозривному взаємозв'язку кількісних та якісних його характеристик, що відображають сукупні можливості населення до трудової діяльності в історичних і соціально-економічних умовах, в часі і просторі. В процесі відтворення трудовий потенціал проходить ряд фаз: формування, розподіл та використання. Серед них вирішальне значення належить фазі використання – від того в яких умовах використовується трудовий потенціал залежить ефективність функціонування як окремих галузей, так і економіки в цілому.

Наявність широкого кола підходів щодо формулювання змісту поняття „трудового потенціалу”, різноманітність об'єктів та завдань досліджень, призвело до застосування різноманітних методологічних підходів щодо визначення кількісних і якісних характеристик трудового потенціалу.

Оскільки трудовий потенціал є складовою життєвого потенціалу населення, найбільш прийнятним кількісним його вимірником можна було б вважати кількість людино-років трудової діяльності. Однак, застосування такого підходу можливе лише при дослідженні його демографічних аспектів на загальнодержавному або регіональному рівні. Існуюча система статистичної звітності, унеможливорює застосування даного вимірника при вивченні трудового потенціалу на фазах розподілу та використання у галузях економіки.

Тому, у практиці планування, обліку і статистики, в прикладних дослідженнях трудового потенціалу доцільніше користуватись натуральним вимірником. Найближчим за змістом показником натурального виміру трудового потенціалу в традиційній демографії, в практиці статистики і обліку, а також в економічних дослідженнях соціально-економічних явищ і процесів, пов'язаних із формуванням та використанням трудового потенціалу, є чисельність певних груп людей, що виступають його носіями.

В залежності від того на якій фазі відтворення розглядається трудовий потенціал аграрного сектора, його конкретними носіями виступають: на фазі формування – сільське населення; на фазі розподілу – потенційна робоча сила; на фазі використання – працівники сільськогосподарських підприємств різних форм власності та господарювання, працівники

фермерських господарств та зайняті в особистому селянському господарстві, тобто робоча сила, яка реально функціонує у аграрному секторі.

Якісний бік трудового потенціалу представлений сукупністю демографічних, освітньо-кваліфікаційних, соціальних, психофізіологічних характеристик. В умовах переходу до постіндустріального суспільства найбільшої ваги набувають саме освітньо-кваліфікаційні якості трудового потенціалу.

У другому розділі **„Формування та використання трудового потенціалу аграрного сектора в сучасних умовах”** досліджено перебіг демографічних процесів у сільській місцевості та функціонування ринку робочої сили, визначено особливості формування та використання трудового потенціалу в пореформованих аграрних підприємствах.

Сільське населення виступає природною основою формування трудового потенціалу аграрного сектора економіки. Динаміка його чисельності в Черкаській області традиційно характеризується стійкою тенденцією до зменшення. Результати досліджень свідчать про те, що на початку 90-х років минулого сторіччя, під впливом соціально-економічної кризи, відбулась трансформація факторів які впливають на демографічне відтворення сільського населення. Міграційний відтік, який впродовж багатьох десятиріч був визначальним фактором погіршення демографічної ситуації в сільській місцевості, з 1992р. трансформувався у міграційний приріст. Подальше зменшення чисельності сільського населення відбувається виключно за рахунок посилення його природного скорочення.

Наростання процесів депопуляції в 1990-2002 рр. стало наслідком критичного стану вітчизняної економіки, руйнації соціальної сфери та зубожіння переважної більшості сільського населення. Це негативно позначилось на процесах його відтворення прискоривши скорочення чисельності народжуваних та збільшення чисельності померлих. Якщо в попередні десятиліття зменшення числа народжуваних дітей у сільській місцевості Черкаської області було результатом міграційного відтоку жінок фертильного віку, то в період 1990-2002 рр. відбувається внаслідок прогресуючого зниження їх дітородної активності. Середня кількість дітей, що їх може народити жінка впродовж свого життя за існуючого режиму плідності, зменшилась з 2,14 до 1,35 дитини. Одночасно відбувалось зростання смертності, інтенсивність якої з 1990р. до 1996р. збільшилась з 19,3 до 23,6 чол. на 1000 населення. Надалі її рівень дещо зменшився, хоча і в 2002р. він на 17,1% перевищував показник 1990р. В результаті, якщо в 1990 р. смертність компенсувалась народжуваністю на 52,8%, то в 2002р. – менше ніж на третину, а щорічні втрати в чисельності сільського населення від депопуляції збільшились з 6,6 до 9,8 тис. чол.

Основою формування трудового потенціалу аграрного сектора виступає сільське населення у працездатному віці. Чисельність даної категорії населення за період 1990-2003

рр. зменшилась з 339,3 до 315,2 тис. осіб, або на 7,1%. Провідну роль у даному процесі відіграв високий рівень його передчасної смертності, який з 1999р. став єдиною причиною втрат у чисельності даної вікової групи.

Незважаючи на скорочення трудового потенціалу в період 1990-2002 рр. демографічні процеси втратили провідний вплив на формування чисельності зайнятого населення. Головною причиною його зменшення стало скорочення попиту підприємств, установ та організацій на робочу силу внаслідок різкого спаду обсягів виробництва та споживання продукції всіх галузей в результаті зниження купівельної спроможності населення. Інтенсивне зменшення зайнятості населення в сільській місцевості викликало зростання безробіття у всіх його формах. Рівень зареєстрованого безробіття у сільській місцевості Черкаської області за період 1995-2002 рр. зріс з 0,1 до 5,2%. Однак, з огляду на обсяги вивільнення робочої сили, сучасний рівень фіксації не відображає справжніх розмірів даного явища.

Основна частина селян, вивільнених з аграрних та інших підприємств і організацій, поповнює групу зайнятих виключно у особистому селянському господарстві. Дослідженнями встановлено, що в більшості випадків зайнятість в ньому носить вимушений характер, не забезпечує повного використання трудового потенціалу (особливо в зимовий період) і не гарантує достатнього рівня доходу, що дає підстави вважати її однією з форм прихованого безробіття. Переважна більшість респондентів, зайнятих виключно веденням особистого селянського господарства, виявила прагнення до працевлаштування при появі такої можливості.

Найбільші обсяги вивільнення населення в сільській місцевості Черкаської області в період 1990-2002 рр. відбулися за рахунок скорочення зайнятості в сільськогосподарських підприємствах. Основою для нього виступило значне зменшення потреби аграрних підприємств у робочій силі в результаті різкого спаду обсягів сільськогосподарського виробництва та зниження його насиченості трудомісткими видами продукції. При цьому, не зважаючи на прогресуюче посилення темпів зменшення чисельності працівників, в сільськогосподарських формуваннях до 1999р. було накопичено значні обсяги прихованого безробіття. Про це свідчить хоча б той факт, що темпи зменшення обсягів виробництва валової продукції за 1990-1999 рр. більш ніж в 2 рази випереджали темпи скорочення чисельності працівників (табл. 1). Як наслідок, сільськогосподарські підприємства акумулювали значну кількість надлишкової робочої сили, яку можна було б вивільнити без втрат для виробництва. Реформування аграрних підприємств значно посилило процеси вивільнення працівників, що одночасно із зростанням виробництва сприяло суттєвому зниженню обсягів прихованого безробіття.

Темпи скорочення обсягів виробництва валової продукції сільського господарства та середньорічної чисельності працівників у сільськогосподарських підприємствах Черкаської області, порівняно з 1990р.

Показник	1993р.	1996р.	1999р.	2002р.
Темпи скорочення виробництва валової продукції сільського господарства – всього, %	-28,4	-52,2	-67,4	-60,7
у тому числі: продукції рослинництва	-18,6	-46,4	-64,0	-53,0
продукції тваринництва	-41,3	-60,0	-71,8	-70,9
Темпи скорочення середньорічної чисельності працівників сільського господарства – всього, %	-8,0	-18,4	-31,3	-52,4
у тому числі: працівників рослинництва	-2,9	-9,4	-14,1	-31,5
працівників тваринництва	-8,6	-24,2	-42,5	-65,9
Коефіцієнт співвідношення темпів спаду виробництва валової продукції і скорочення чисельності працівників – всього	3,550	2,837	2,153	1,158
у тому числі: у галузі рослинництва	6,414	4,936	4,539	1,683
у галузі тваринництва	4,802	2,479	1,689	1,076

Однак, судячи з співвідношення базисних темпів приросту валової продукції та чисельності працівників, у 2002р. в аграрних підприємствах все ще зберігався їх відчутний надлишок, в першу чергу в галузі рослинництва.

Дослідженнями встановлено, що основним мотивом утримання надлишкової чисельності працівників в аграрних підприємствах є прагнення керівництва зберегти кваліфіковану робочу силу в сподіванні на майбутнє розширення обсягів виробництва.

При вивільненні надлишкової робочої сили керівники зацікавлені в першочерговому збереженні на підприємстві тих працівників, які перебувають у найбільш продуктивному віці, мають достатній рівень практичного досвіду та кваліфікації і здатні до ефективної праці. Основним контингентом, що в першу чергу підпав під скорочення стали працівники які характеризуються низьким рівнем конкурентоспроможності та кваліфікації. Це обумовило зміни у якісних характеристиках трудового потенціалу аграрних формувань: зниження у його складі питомої ваги жінок, молоді, осіб передпенсійного та пенсійного віку, зростання частки осіб з вищою та середньою спеціальною освітою. Однак, рівень освіти працівників аграрного сектора залишається традиційно найнижчим з-поміж всіх галузей економіки. Питома вага осіб, що мають середню спеціальну освіту, в сільському господарстві майже в 2 рази, а вищу

– в 3 рази нижча, порівняно з середнім показником по галузях економіки. Це виступає одним із факторів, стримуючих впровадження у аграрне виробництво сучасних технологій, передових науково-технічних розробок.

Утримання надлишкової чисельності працівників в умовах спаду обсягів виробництва та зниження трудового навантаження стало однією з головних причин неповного використання трудового потенціалу в аграрних підприємствах області. Якщо в 1990р. з розрахунку на одного працівника було відпрацьовано 1904 люд.-год., що на 4,3% перевищувало розмір оптимального річного фонду робочого часу, то в 2002р. цей показник знизився до 1606 люд.-год., що становить 87,3% його оптимального рівня. Трансформації в галузевій структурі сільського господарства на користь виробництв, що характеризуються нерівномірною потребою в робочій силі впродовж року, посилили сезонний характер аграрної праці.

Основним критерієм оцінки ефективності використання трудового потенціалу, виступає продуктивність праці. Різкий спад обсягів виробництва валової продукції сільського господарства в період 1990-1999 рр., що супроводжувався утриманням надлишкової робочої сили обумовив більш ніж дворазове зниження її рівня в аграрних формуваннях Черкаської області (рис. 1).

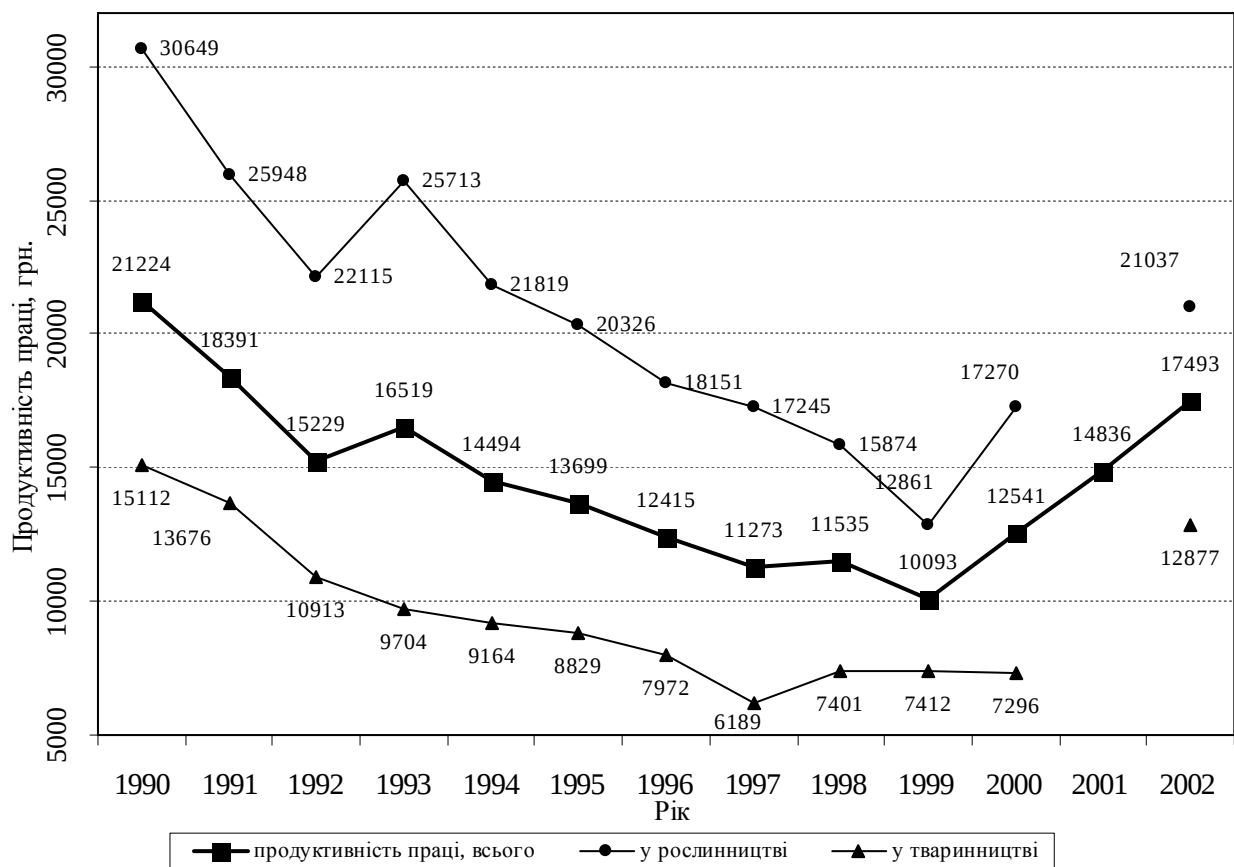


Рис. 1. Виробництво валової продукції у розрахунку на середньорічного працівника в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області (у порівнянних цінах 2000р.), грн.

Починаючи з 2000р. означилась позитивна тенденція до зростання продуктивності праці. З огляду на подальший занепад матеріально-технічної бази, застосування застарілих техніки і технологій, її приріст у 2000-2002 рр. значною мірою був обумовлений сприятливими погодно-кліматичними умовами та посиленням процесів вивільнення з реформованих аграрних підприємств нагромаджених за попередній період обсягів надлишкової робочої сили.

У третьому розділі **„Перспективи формування та покращення використання трудового потенціалу аграрного сектора економіки”** встановлено перспективи формування чисельності сільського населення та його трудового потенціалу, визначено потребу та забезпеченість аграрного сектора регіону робочою силою в залежності від можливих варіантів економічного зростання та обґрунтовано напрямки підвищення ефективності використання трудового потенціалу в аграрних підприємствах.

На основі аналізу тенденцій демографічних процесів розроблено варіантний прогноз чисельності сільського населення та його статеві-вікової структури за методом вікових пересувань на період до 2010 року. Перший варіант ґрунтується на припущенні, що впродовж періоду прогнозування, сучасний режим відтворення сільського населення не зміниться, тобто значення вікових коефіцієнтів народжуваності та смертності залишаться на рівні 2001-2002рр. Другий – на припущенні, що інтенсивність смертності селян, як і в першому варіанті залишатиметься на рівні 2001-2002рр., а розвиток вікових коефіцієнтів народжуваності відбуватиметься за тенденціями, що склалися в сільській місцевості в 1990-2002рр. Таким чином, варіанти відрізняються один від одного лише кількістю дітей, народжених у прогностичному періоді.

Згідно з обома варіантами прогнозу очікується стійке зниження чисельності сільського населення Черкаської області. За першим варіантом до 2010р. його кількість зменшиться до 580,3 тис. чол., або на 10,9% порівняно з чисельністю на дату останнього перепису, за другим – до 573,6 тис. чол., або на 11,9%. На цьому фоні, під впливом деформованості статеві-вікової структури селян чисельність населення працездатного віку впродовж періоду прогнозування майже не зміниться.

На основі результатів демографічного прогнозу визначено перспективи формування трудового потенціалу сільського населення Черкаської області, чисельність якого за 2002-2010рр., внаслідок очікуваної стабілізації його демографічної основи, – населення в працездатному віці, зменшиться з 282,3 до 276,7 тис. чол., або лише на 2,0%. Тому, однією з найважливіших проблем в прогнозованому періоді виступатиме забезпечення зростання зайнятості та досягнення збалансованості між попитом та пропозицією робочої сили.

Можливості формування повної зайнятості трудового потенціалу в сільській місцевості області на перспективу, в першу чергу, визначатимуться параметрами розвитку аграрного сектора економіки. Вважаємо, що до 2010 року питома вага зосередженого в ньому трудового потенціалу (включаючи зайнятих в селянських господарствах) залишиться на сучасному рівні і становитиме 63,7%. У вирішальній мірі, ріст зайнятості в сільській місцевості, пов'язується з економічним зростанням та збільшенням обсягів виробництва сільськогосподарської продукції в аграрних підприємствах. Необхідність останнього пов'язується з нагальною потребою вирішення стратегічної проблеми забезпечення продовольчої безпеки держави.

Імовірні перспективи економічного росту визначали виходячи з позитивної тенденції збільшення обсягів виробництва валової продукції сільського господарства, що склалася в аграрних підприємствах у пореформений період 2000-2002 рр. При цьому, за допомогою аналітичного вирівнювання, було відібрано три варіанти її можливого зростання за найбільш наближеними апроксимуючими функціями.

Нарощування обсягів виробництва в аграрних підприємствах потребуватиме залучення в перспективі додаткових ресурсів. Для встановлення кількісного взаємозв'язку між обсягами виробництва валової продукції сільського господарства і затратами ресурсних факторів (капіталу, трудових ресурсів та землі), на основі даних 20 районів Черкаської області побудовано кореляційно-регресійну модель у вигляді виробничої функції Кобба-Дугласа:

$$Y = e^{-3,883} \cdot K^{0,037} \cdot L^{0,750} \cdot S^{0,288},$$

де Y – об'єм валової продукції сільського господарства в порівнянних цінах 2000р., млн. грн., L – середньорічна кількість працівників в сільськогосподарських підприємствах, чол.; S – площа сільськогосподарських угідь, га; K – вартість основних і оборотних фондів сільськогосподарських підприємств (капітал), тис. грн.

Значення коефіцієнту кореляції ($R=0,971$) засвідчує наявність щільного зв'язку між факторними та результативною ознаками. Коефіцієнт детермінації ($R^2=0,943$) свідчить, що включені до моделі фактори на 94,3% пояснюють варіацію результативної ознаки.

Виходячи з імовірних варіантів економічного зростання і параметрів виробничої функції визначено перспективну потребу та забезпеченість аграрних формувань робочою силою (табл. 2).

Результати розрахунків свідчать про те, що збільшення впродовж періоду прогнозування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції призведе до зростання попиту аграрних формувань Черкаської області на робочій силі за всіма варіантами. Він забезпечуватиметься за рахунок її перерозподілу із особистих селянських господарств.

Перспективна потреба та забезпеченість сільськогосподарських підприємств Черкаської області трудовим потенціалом в залежності від варіантів росту сільськогосподарського виробництва

Показник	2005р.	2008р.	2010р.
Трудовий потенціал села зайнятий в аграрному секторі, тис. чол.	177,3	176,8	174,9
I варіант			
Валова продукція сільського господарства в порівнянних цінах 2000р., млн. грн.	1597,1	1682,0	1727,1
Потреба сільськогосподарських підприємств у робочій силі, тис. чол.	111,3	120,4	125,2
Забезпеченість сільськогосподарських підприємств трудовим потенціалом, %	159,3	146,8	139,7
II варіант			
Валова продукція сільського господарства в порівнянних цінах 2000р., млн. грн.	1736,2	1990,1	2159,4
Потреба сільськогосподарських підприємств у робочій силі, тис. чол.	128,2	153,8	171,5
Забезпеченість сільськогосподарських підприємств трудовим потенціалом, %	138,3	115,0	102,0
III варіант			
Валова продукція сільського господарства в порівнянних цінах 2000р., млн. грн.	1801,1	2181,7	2479,0
Потреба сільськогосподарських підприємств у робочій силі, тис. чол.	134,7	173,9	206,2
Забезпеченість сільськогосподарських підприємств трудовим потенціалом, %	131,6	101,7	84,8

Якщо, нарощування аграрного виробництва відбуватиметься із сповільненням темпів, як це прогнозується за першим варіантом, в аграрному секторі збережеться відчутний надлишок робочої сили, для якого єдиною сферою прикладання праці залишиться зайнятість в особистому селянському господарстві.

Стабільний приріст темпів нарощування аграрного виробництва, як це прогнозується за

другим варіантом, до 2010 року дозволить забезпечити практично повну зайнятість аграрного трудового потенціалу в сільськогосподарських підприємствах області.

У випадку прискореного зростання аграрного виробництва, за третім варіантом, потреба сільськогосподарських підприємств у робочій силі до 2010 року перевищить її пропозицію. Тобто, для забезпечення прискореного зростання аграрного сектора збільшення лише чисельності трудового потенціалу буде недостатнім, вимагатиметься також залучення додаткового капіталу на покращення техніко-технологічної озброєності праці, та зростання на цій основі її продуктивності.

Стратегічним напрямом підвищення ефективності використання трудового потенціалу аграрного сектора виступає формування його раціональної продуктивної зайнятості впродовж року. В даному відношенні важливе значення має удосконалення галузевої структури аграрних підприємств. Для виявлення кількісного впливу її параметрів на рівномірність використання трудового потенціалу здійснено кореляційно-регресійний аналіз на основі даних 35 сільськогосподарських підприємств Уманського району Черкаської області, в результаті якого отримано наступне рівняння:

$$Y = 0,1747 + 0,0001x_1 + 0,0008x_2 - 0,0054x_3 - 0,0074x_4 - 0,0010x_5,$$

де Y – середньорічний коефіцієнт сезонності затрат праці; $x_1 - x_5$ – відповідно питома вага у структурі товарної продукції сільськогосподарських підприємств: зернових і зернобобових, соняшнику, цукрових буряків, продукції тваринництва, продукції промислової переробки.

Коефіцієнт множинної кореляції ($R = 0,548$) вказує на наявність зв'язку середньої щільності між факторними та результативною ознаками, а значення коефіцієнту детермінації ($R^2 = 0,300$) свідчить, що варіація результативної ознаки на 30,0% обумовлена включеними до моделі факторами.

Параметри отриманого рівняння регресії свідчать про те, що основними напрямками забезпечення рівномірного використання робочої сили в аграрних підприємствах є нарощування обсягів та підвищення економічної ефективності виробництва продукції тваринництва, буряківництва та продукції промислової переробки. Розроблена кореляційно-регресійна модель дає можливість забезпечити прогнозування рівня зайнятості трудового потенціалу в аграрних підприємствах регіону при розробці виробничих програм та визначенні товарної стратегії.

Результати групування аграрних підприємств Уманського району Черкаської області свідчать про те, що раціональне використання робочої сили не лише позитивно впливає на економічну ефективність сільськогосподарського виробництва, але має також важливе соціальне значення (табл. 3).

Таблиця 3

Вплив рівня сезонності затрат праці на ефективність використання трудового потенціалу в сільськогосподарських підприємствах Уманського району Черкаської області, 2002р.

Показник	Група підприємств за значенням середньорічного коефіцієнта сезонності			В середньому
	I до 0,142	II 0,143 – 0,233	III 0,234 і більше	
Кількість підприємств у групі	10	12	13	35
Середньорічний коефіцієнт сезонності затрат праці	0,099	0,176	0,298	0,214
Відпрацьовано люд.-год. з розрахунку на одного працівника	1713	1589	1240	1495
Виробництво валової продукції у порівнянних цінах 2000р., тис. грн.:				
на 100 га сільськогосподарських угідь	138,0	103,1	89,7	108,1
на середньорічного працівника сільського господарства	18,4	15,4	13,0	15,4
Середньорічна оплата праці одного працюючого, грн.	2393	1972	1419	1887

Зниження рівня сезонності затрат праці в сільськогосподарських підприємствах забезпечує не лише рівномірне, але й більш повне використання робочої сили, сприяє збільшенню обсягів виробництва валової продукції, підвищенню рівня продуктивності праці, гарантує працівникам значно вищий та рівномірний впродовж року розмір оплати праці, що позитивно впливає на зростання їх матеріального добробуту.

ВИСНОВКИ

1. Трудовий потенціал аграрного сектора являє собою сукупні трудові можливості галузі, наявні нині й передбачувані на перспективу, що сформовані і формуються у певних виробничих відносинах і умовах відтворення. Трудовий потенціал аграрного сектора в залежності від фази відтворення може бути кількісно представлений відповідно: на стадії формування – чисельністю сільського населення, стадії розподілу – потенційної робочої сили, а на стадії використання – чисельністю зайнятої в галузі робочої сили: працівників сільськогосподарських підприємств різних форм власності та господарювання, фермерських та особистих селянських господарствах населення. Якісний бік трудового потенціалу представлений сукупністю демографічних, професійно-кваліфікаційних, соціальних, психофізіологічних характеристик.

2. Чисельність сільського населення – природної основи формування трудового потенціалу аграрного сектора Черкаської області традиційно характеризується стійкою тенденцією до зменшення. Соціально-економічна криза трансформувала характер демографічних процесів у сільській місцевості. Міграційний відтік, що багато десятиріч був визначальним фактором погіршення демографічної ситуації в сільській місцевості, з 1992р. трансформувався у міграційний приріст. Подальше зменшення сільського населення відбувається виключно за рахунок посилення його природного скорочення внаслідок зменшення народжуваності та наростання смертності. Основою формування трудового потенціалу аграрного сектора виступає сільське населення у працездатному віці. Чисельність даної категорії населення за період 1990-2003 рр. зменшилась з 339,3 до 315,2 тис. осіб, або на 7,1%. Провідну роль у даному процесі відіграв високий рівень передчасної смертності населення працездатного віку, який з 1999р. став єдиною причиною втрат у чисельності даної вікової групи.

3. Незважаючи на скорочення трудового потенціалу в період 1990-2002 рр. демографічні процеси втратили провідний вплив на формування чисельності зайнятого населення. Основною причиною його зменшення стало скорочення попиту підприємств, установ та організацій на робочу силу, внаслідок спаду обсягів виробництва та падіння купівельної спроможності населення. Інтенсивне зменшення зайнятості населення в сільській місцевості викликало зростання безробіття у всіх його формах, хоча сучасний рівень фіксації не відображає справжніх розмірів даного явища. Основна частина селян, вивільнених з аграрних та інших підприємств і організацій, поповнює групу зайнятих виключно у особистому селянському господарстві. В більшості випадків зайнятість в ньому носить вимушений характер, не забезпечує повного використання трудового потенціалу і не

гарантує достатнього рівня доходу, що дає підстави вважати її однією з форм прихованого безробіття.

4. Найбільші обсяги вивільнення населення в сільській місцевості Черкаської області в період 1990-2002рр. відбулися за рахунок скорочення зайнятості в сільськогосподарських підприємствах. Основою для нього виступило значне зменшення потреби у робочій силі в результаті різкого спаду обсягів сільськогосподарського виробництва та зниження його насиченості трудомісткими видами продукції. Поряд з цим аграрні підприємства акумулювали значні обсяги надлишкової чисельності працівників, які перебували у стані прихованого безробіття. Реформування сільськогосподарських підприємств активізувало їх вивільнення, проте відчутний надлишок робочої сили все ще зберігається.

5. Визначальним мотивом утримання надлишкової робочої сили в реформованих сільськогосподарських підприємствах є сподівання керівництва на розширення обсягів виробництва у майбутньому і прагнення зберегти працівників, які перебувають у найбільш продуктивному віці, мають достатній рівень практичного досвіду та кваліфікації і здатні до ефективної праці. Основним контингентом, що в першу чергу підпадає під скорочення стали працівники які характеризуються низьким рівнем конкурентоспроможності та кваліфікації – жінки, молодь, особи передпенсійного і пенсійного віку.

6. Утримання надлишкової чисельності працівників в умовах спаду обсягів виробництва та зниження трудового навантаження стало однією з головних причин неповного використання трудового потенціалу в аграрних підприємствах області. Трансформації в галузевій структурі на користь виробництв, що характеризуються нерівномірною потребою в робочій силі впродовж року, посилили сезонний характер аграрної праці. Різкий спад обсягів виробництва валової продукції сільського господарства у період 1990-1999 рр., що супроводжувався утриманням надлишкової робочої сили обумовив більш ніж дворазове зниження рівня продуктивності праці в аграрних формуваннях Черкаської області. Позитивна тенденція до її зростання, що означилась у 2000-2002 рр., великою мірою обумовлена сприятливими погодно-кліматичними умовами та посиленням процесів вивільнення з реформованих аграрних підприємств нагромаджених обсягів надлишкової робочої сили.

7. Результати розробленого прогнозу свідчать про те, що на перспективу до 2010р. відбуватиметься подальше зменшення чисельності населення у сільській місцевості Черкаської області: за першим варіантом його кількість скоротиться до 580,3 тис. чол., або на 10,9 % порівняно з чисельністю на дату останнього перепису, за другим – до 573,6 тис. чол., або на 11,9 %. На основі результатів демографічного прогнозу визначено перспективи

формування трудового потенціалу сільського населення, чисельність якого до 2010 року під впливом очікуваної стабілізації його демографічної основи, – населення в працездатному віці, – зменшиться лише на 2,0%.

8. Можливості формування повної зайнятості трудового потенціалу в сільській місцевості області на перспективу, в першу чергу, визначатимуться параметрами розвитку аграрного сектора економіки. У вирішальній мірі, ріст зайнятості в сільській місцевості, пов'язується з економічним зростанням та збільшенням обсягів виробництва сільськогосподарської продукції в аграрних підприємствах. Виходячи з його імовірних варіантів визначено перспективну потребу та забезпеченість аграрних формувань робочою силою.

9. Стратегічним напрямом підвищення ефективності використання трудового потенціалу аграрного сектора виступає формування раціональної продуктивної зайнятості впродовж року. В даному відношенні, важливого значення набуває удосконалення галузевої структури аграрних підприємств шляхом розвитку та підвищення економічної ефективності виробництва продукції тваринництва, буряківництва та продукції промислової переробки. Зниження рівня сезонності затрат праці забезпечує не лише рівномірне, але й більш повне використання трудового потенціалу, сприяє підвищенню річної продуктивності праці, збільшенню обсягів виробництва валової продукції в сільськогосподарських підприємствах та зростанню матеріального добробуту працівників.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

1. Коротєєв М.А. Демографічні зміни сільського населення Черкаської області // Економіка АПК. – 2000. – № 7. – С. 90-91.
2. Коротєєв М.А. Динаміка чисельності та природного приросту сільського населення Уманського району Черкаської області // Проблеми економіки агропромислового комплексу і формування його кадрового потенціалу: Кол. монографія у двох томах. Т. 2 / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Амбросова, Г.Є. Мазнева. – К.: ІАЕ, 2000. – С. 180-183.
3. Коротєєв М.А. Основні демографічні тенденції в сільській місцевості Черкаської області // Проблеми ефективного функціонування АПК в умовах нових форм власності та господарювання: Кол. монографія у двох томах. Т. 2 / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Амбросова, Г.Є. Мазнева. – К.: ІАЕ, 2001. – С. 769-772.
4. Коротєєв М.А. Особливості економічної активності сільського населення центральних областей України // Збірник наукових праць Уманської державної аграрної академії / Ред. кол. О.М. Геркіял (відп. ред.) та ін. – К.: Т-во “Знання” України, 2001. –

С. 277-281.

5. Коротєєв М.А. Вплив землезабезпеченості на деякі показники діяльності аграрних формувань Черкаської області // Вісник ХДАУ. – 2001. – № 7. – С. 145-148.
6. Здоровцов О.І., Коротєєв М.А., Прасол В.О. Демографічна ситуація у сільській місцевості України і державні заходи щодо її поліпшення // Економіка АПК. – 2001. – № 9. – С.113-119.
7. Здоровцов О.І., Коротєєв М.А. Сільське населення Черкаської області в 2000 році // Збірник наукових праць Уманської державної аграрної академії. Вип. 53. / Ред. кол. О.М. Геркіял (відп. ред.) та ін. – Умань, 2001. – С. 207-211.
8. Коротєєв М.А. Деякі аспекти розвитку трудового потенціалу аграрних підприємств Черкаської області // Збірник праць Луганського державного аграрного університету / За ред. В.Г. Ткаченко. – Луганськ: Вид-во „Елтон”, 2002. – № 14 (26). – С. 256-259.
9. Коротєєв М.А. Демографічні перспективи формування трудового потенціалу сільського населення Черкаської області // Економіка АПК. – 2002. – № 11. – С. 138-144.

Анотація

Коротєєв М.А. Формування та використання трудового потенціалу аграрного сектора економіки. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.07.02 – економіка сільського господарства і АПК. – Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва, Харків, 2004.

В роботі здійснено комплексне дослідження теоретичних, методичних і прикладних аспектів формування і використання трудового потенціалу аграрного сектора економіки. Вивчено особливості сучасних демографічних процесів у сільській місцевості та визначено їх вплив на відтворення трудового потенціалу села. Встановлено особливості формування та використання трудового потенціалу в пореформованих аграрних підприємствах.

Визначено перспективи формування чисельності сільського населення і його трудового потенціалу. Здійснено розрахунок перспективної потреби та забезпеченості аграрних підприємств регіону робочою силою в залежності від варіантів економічного зростання. Обґрунтовано напрямки підвищення ефективності використання трудового потенціалу в аграрних підприємствах.

Ключові слова: трудовий потенціал, демографічна ситуація, ринок робочої сили, продуктивність праці, прогноз, продуктивна зайнятість.

Аннотация

Коротеев Н.А. Формирование и использование трудового потенциала аграрного сектора экономики. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата экономических наук по специальности 08.07.02 – экономика сельского хозяйства и АПК. – Харьковский национальный аграрный университет им. В.В. Докучаева, Харьков, 2004.

В работе проведено комплексное исследование теоретических, методических и прикладных аспектов формирования и использования трудового потенциала аграрного сектора экономики.

Обобщены и уточнены теоретические подходы к определению социально-экономической сути категории «трудовой потенциал», его количественных и качественных характеристик.

Осуществлен детальный анализ современной демографической ситуации в сельской местности региона и определено её влияние на формирование сельского населения и его трудового потенциала. Социально-экономический кризис усилил негативный характер демографических процессов на селе. Основной, а с 1992г. единственной, причиной сокращения численности селян стало прогрессирующее увеличение депопуляции в результате нарастания смертности и сокращения рождаемости.

Проведено исследование занятости и рынка рабочей силы в сельской местности, и определены их особенности. Основной причиной уменьшения занятости стало сокращение спроса предприятий, учреждений и организаций на рабочую силу, вследствие спада объемов производства и падения покупательной способности населения. Интенсивное уменьшение занятости в сельской местности вызвало возрастание безработицы во всех ее формах, хотя современный уровень фиксации не отображает настоящих размеров данного явления. Основная часть крестьян, оказавшись без работы, вынужденно пополняет группу занятых исключительно в личном крестьянском хозяйстве, что можно считать одной из форм скрытой безработицы.

Определены особенности формирования трудового потенциала в аграрных предприятиях региона. Именно сокращение занятости в них обеспечило наибольшие объемы высвобождения работников в сельской местности Черкасской области в период 1990-2002гг. Основой для него послужило значительное уменьшение потребности в рабочей силе в результате резкого спада объемов сельскохозяйственного производства и снижения его насыщенности трудоемкими видами продукции. Наряду с этим аграрные предприятия аккумулировали значительные объемы избыточной численности работников, которые

находились в состоянии скрытой безработицы. Реформирование аграрных предприятий активизировало их высвобождение, тем не менее, ощутимый излишек рабочей силы все еще сохраняется. Определяющим мотивом ее содержания стало ожидание руководства на расширение объемов производства в будущем и стремление сохранить способных к эффективному труду работников, которые находятся в наиболее продуктивном возрасте, имеют достаточный уровень практического опыта и квалификации.

Установлено, что содержание избыточной численности работников в условиях спада объемов производства и снижения трудовой нагрузки стало одной из главных причин неполного и неэффективного использования трудового потенциала в аграрных предприятиях области. Трансформации отраслевой структуры в пользу производств, которые характеризуются неравномерной потребностью в рабочей силе в течение года, усилили сезонный характер аграрного труда.

Результаты демографического прогноза свидетельствуют о том, что в перспективе до 2010г. в сельской местности Черкасской области будет происходить дальнейшее уменьшение численности населения. По первому варианту она уменьшится до 580,3 тыс. чел., или на 10,9 % сравнительно с численностью на дату последней переписи, по второму - до 573,6 тыс. чел., или на 11,9 %. На основании результатов прогноза определены перспективы формирования трудового потенциала села. Его численность до 2010 года, под влиянием ожидаемой стабилизации населения в трудоспособном возрасте, уменьшится лишь на 2,0%.

Возможности формирования полной занятости трудового потенциала в сельской местности области на перспективу, в первую очередь, будут определяться параметрами развития аграрного сектора экономики. В решающей мере, рост занятости в сельской местности, связывается с экономическим ростом и увеличением объемов производства сельскохозяйственной продукции в аграрных предприятиях. Исходя, из его возможных вариантов определена перспективная потребность и обеспеченность аграрных формирований рабочей силой.

Исследования показали, что одним из основных направлений повышения эффективности использования трудового потенциала выступает формирование рациональной продуктивной занятости в течение года. В данном отношении, важная роль принадлежит усовершенствованию отраслевой структуры аграрных предприятий путем развития и повышения экономической эффективности производства продукции животноводства, свекловодства и продукции промышленной переработки. Снижение уровня сезонности труда позволяет обеспечить не только равномерное, но и более полное использование трудового потенциала, способствует увеличению объемов производства валовой продукции в сельскохозяйственных предприятиях, росту производительности труда

и материального благосостояния работников.

Ключевые слова: трудовой потенциал, демографическая ситуация, рынок рабочей силы, производительность труда, прогноз, продуктивная занятость.

Summary

Koroteyev M.A. – Forming and use of the labor potential of the agrarian sector of the economy. – Manuscript.

Thesis for the Degree of Candidate of Economic Sciences in speciality 08.07.02 – Economy of Agriculture and Agro-Industrial Complex. – Kharkiv National Agrarian University named after V.V. Dokuchayev, Kharkiv, 2004.

A complex research of the theory, methods and applied aspects of forming and use of the labor potential of the agrarian sphere of the economy is done in the dissertation. Some peculiarities of the present day demographic processes in rural regions are studied, their influence on the reproduction of rural labor potential is defined. The peculiarities of forming and use of labor potential at reformed agricultural enterprises are found.

The demographic perspectives of forming the size of rural population and its labor potential are defined. The calculations of the future labor needs of farms of the region and their provision with labor force due the variants of economic growth are made. Some directions of raising the efficiency of using labor potential at agricultural enterprises are suggested.

Key words: labor potential, demographic situation, labor market, labor productivity, prognostication, productive employment.

Підписано до друку 27.04.2004р. Формат 60х84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Таймс. Друк офсетний.

Обсяг 0,9 ум.-друк. арк., 0,9 обл.-вид. арк. Замовлення № 143. Тираж 100 прим.

ТОВ „ПРОНІКС” 20300, м. Умань, Черкаської області, вул. Радянська, 2,

тел.: (04744) 5-05-88